

संयुक्तकार्ययोजना
विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम

स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय
शिक्षा मन्त्रालय
२०७१/७२ - २०७५/७६

विषय सूची

१. परिचय	४
२. औचित्य	४
३. प्रारम्भिक नीति	५
४. राष्ट्रीय संयुक्त कार्ययोजना	५
४.१ लक्ष्य	९
४.२ उद्देश्य	९
४.३ विशिष्ट उद्देश्य	९
४.४ मार्गदर्शित सिद्धान्त	९
४.५ प्राथमिक कार्य क्षेत्र	११
५. कार्यान्वयन प्याकेज	१२
५.१ न्यूनतम प्याकेज	१२
६. अनुगमन तथा मूल्यांकन	१५
७. JAP Matrix	१६
द. सन्दर्भसूची	२४

सङ्क्षिप्त रूप र विशेष शब्दावली

गा.वि.स.	गाउ विकास समिति
जि.वि.स.	जिल्ला विकास समिति
जि.शि.का.	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
जि.स्वा./जि.ज.स्वा.का.	जिल्ला स्वास्थ्य/जन स्वास्थ्य कार्यालय
जि.स्वा.पो.स.स.	जिल्ला स्वास्थ्य तथा पोषण समन्वय समिति
अ.शि.सं	अभिभावक शिक्षक संघ
श्रो.के.	श्रोत केन्द्र
श्रो.व्य.	श्रोत व्यक्ति
वि.नि.	विद्यालय निरीक्षक
उ/स्वा.चौ.	उप/स्वास्थ्य चौकी
प्रा.स्या.के	प्राथमिक स्याहार केन्द्र
वि.स्वा.पो	विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण
वि.स्वा.पो.सं	विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण संजाल
रा.वि.स्वा.पो.स.स.	राष्ट्रिय विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण समन्वय समिति
रा.यो.आ.	राष्ट्रिय योजना आयोग
रा.स्वा.शि.सू.सं.के.	राष्ट्रिय स्वास्थ्य शिक्षा सूचना संचार केन्द्र
विसुयो	विद्यालय सुधार योजना
वि.व्य.स.	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
शि.अ.सं.	शिक्षक अभिभावक संघ
BCC	Behavioral Change Communication
DWSS	Department of Water Supply and Sewerage
EDCD	Epidemiology Disease Control Department
FRESH	Focusing Resource on Effective School Health
JAP	Joint Action Plan
JICA	Japan International Cooperation Agency
NTD	Neglected Tropical Disease
RTI	Research Triangle Institute
SCI	Save the Children International
UNICEF	United Nations Children Fund
WASH	Water, Sanitation and Hygiene
WFP	World Food Program
WHO	World Health Organization

१. परिचय

स्वास्थ्य र शिक्षा एक अर्कामा अन्योन्याश्रित विषय हुन् । विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य र शिक्षाको स्तर सुधार गर्ने जिम्मेवारी विद्यालयको पनि हो । दक्षिणपूर्वी एसिया लगायत नेपाल जस्तो मुलुकमा सरसफाइको कमी र कुपोषणले गर्दा बाल मृत्युदर उच्च छ । बालरोगको उच्च संक्रमणले विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरूको शिक्षा र स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर पारेको छ ।

स्वस्थ वातावरणले बालबालिकाहरूको शारीरिक, मानसिक र संवेगात्मक विकासमा सुधार ल्याई शिक्षा र स्वास्थ्यको लक्ष्य हासिल गर्नमा मद्दत पुऱ्याउदछ । “सबैका लागि शिक्षा” र “सबैका लागि स्वास्थ्य” जस्ता राष्ट्रिय लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न एकीकृत रूपमा विद्यालय स्वास्थ्य र पोषण कार्यक्रम संचालन गर्न अति आवश्यक छ । यी कार्यक्रमहरूलाई दिगो र उपलब्धिमूलक बनाउन पनि जरुरी छ ।

सबै नागरिकहरूको स्वास्थ्य स्थिति सुधार गर्ने दायित्व सरकारको हो । यसका लागि सरकार प्रतिवद्ध रहेको छ । यसै सन्दर्भमा सन् २००६ मा स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय र शिक्षा मन्त्रालयले संयुक्त रूपमा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण राष्ट्रिय रणनीतिको विकास गरेको छ । त्यसमा विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य सुधारको लागि उचित सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याइएको छ । सन् २००८ पछि स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय र शिक्षा मन्त्रालयको उच्चस्तरीय समितिको विभिन्न बैठकमा चरणबद्ध छलफल हुदा, विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि एकीकृत कार्ययोजनाको आवश्यकता महसुस गरियो । जाइका (Japan International Cooperation Agency - JICA) को सहयोगमा ४ वर्ष अवधिको संयुक्त कार्ययोजना (२००८/०९ देखि २०११/१२) तयार गर्न दुबै मन्त्रालयका पदाधिकारीहरूको सहभागितामा २००८ को अक्टोबर महिनामा जापानमा कार्यशाला गोष्ठी आयोजना गरिएको थियो । उक्त कार्ययोजनामा विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य र पोषणको अवस्थामा सुधार ल्याइ शैक्षिक स्तर सुधार गर्ने उद्देश्यले एकीकृत रूपमा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम संचालनमा ल्याइएको थियो ।

यस कार्ययोजना तयार गर्नका लागि विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण संजालको समेत सहयोग प्राप्त भएको थियो । जाइकाको सहयोगमा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण परियोजना स्याङ्जा र सिन्धुपाल्चोक जिल्ला अन्तर्गत प्राथमिक तहका विद्यालयहरूमा परीक्षणको रूपमा संचालन गरिएको थियो । यो परियोजना ४ वर्ष (२००८/९ – २०११/१२) अवधिको लागि संचालन भएको थियो ।

कार्यक्रमको परिक्षण पश्चात सन् २०१२ मा जाइकाद्वारा गरिएको मूल्यान अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार आधारभूत सर्वेक्षण २००८ को तुलनामा विद्यालयका बालबालिकाहरूमा जुकाको संक्रमणमा कमी र स्वास्थ्य सम्बन्धी व्यवहारमा सकारात्मक परिवर्तन भएको पाइएको थियो । त्यसैले दुबै मन्त्रालयले संयुक्त रूपमा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिई अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणमा समेत जोड दिनुपर्ने आवश्यकता महसुस गरियो ।

स्वास्थ्य सेवा विभाग र शिक्षा विभागले विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम देशभर कार्यान्वयन गरी विद्यालयका बालबालिकाहरूको शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक तथा शैक्षिक स्थिति सुधार गर्ने लक्ष्य लिएको छ । यसका लागि थप ५ वर्ष (२०११/१२–२०१५/१६) को संयुक्त कार्ययोजना तयार गरिएको छ । कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्नका लागि मूल दस्तावेजको रूपमा तय गरिएको यो कार्ययोजनामा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको भूमिका समेत स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. औचित्य

नेपालमा कुपोषण, रक्तअल्पता, जुकाको संक्रमण, भ्रूणपखला, मुख स्वास्थ्य, कान तथा श्वास प्रश्वास सम्बन्धी संक्रमण जस्ता उपचारात्मक बालरोगहरू विद्यमान छन् । विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरूका लागि स्वास्थ्य र पोषण सेवाहरू नहुनु एवं सरसफाइमा कमी हुनाले उपचारात्मक रोगहरू लाग्ने गर्दछन् । तसर्थ विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा देशभर कार्यान्वयन गरेमा मात्र स्वास्थ्य र शिक्षाको लक्ष्य प्राप्त गर्न सहज हुने कुरा निम्न तथ्यहरूले स्पष्ट पार्दछ ।

कुपोषण: विश्व खाद्य कार्यक्रम अनुसार नेपालमा विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरूमा कुपोषणको समस्या बढी छ । नेपाल जनसांख्यिक सर्वेक्षण २०११ को प्रतिवेदनले ५ वर्ष भन्दा कम उमेरका बालबालिकाहरूमा उमेर अनुसार कम उचाई (पुङ्को पन) ४१%, उमेर अनुसार कम तौल (दुब्लोपन) २९% र उचाई अनुसार कम तौल (छ्याउटे पन) ११% देखाएको छ । यी तथ्यहरूले कुपोषणका कारणबाट विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरूको शैक्षिक उपलब्धि तथा स्वास्थ्य अवस्थामा प्रयत्न असर पारेको कुरा स्पष्ट देखाउँछ ।

जुकाको संक्रमण : नेपालमा विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरूमा जुकाको संक्रमण पनि उच्च रहेको छ । विश्वस्तरको लक्ष्य (२०%) मा सिमित गर्न अझै धेरै प्रयास गर्न आवश्यक छ । जुकाको संक्रमणले गर्दा रक्तअल्पता र कुपोषणका साथै अन्य शारीरिक तथा मानसिक असरहरू हुन्छन् ।

रक्तअल्पता: आइरनको कमी र न्यून पोषणले गर्दा रक्तअल्पता हुन्छ । अपर्याप्त खाना र संक्रमणको कारण विद्यालय जाने उमेरका बाल बालिकाहरूमा सामान्यतया शुष्क पोषण तत्वको कमी हुने गर्दछ । किशोरीहरूमा रक्तअल्पता अझ बढी पाइएको छ । शिक्षा विभाग र स्वास्थ्य सेवा विभागले सेभ द चिल्ड्रेनको सहयोगमा सन् २०१२ मा कपिलवस्तु र प्यूठान जिल्लामा गरेको वेस लाइन सर्वेक्षणमा विद्यालयका ३८% बालबालिकाहरूमा रक्तअल्पता भएको पाइएको थियो । जुन विश्व स्वास्थ्य संगठनको वर्गीकरण (WHO classification) अनुसार जनस्वास्थ्यको समस्या हो । आइरनको कमीले मस्तिस्कको विकासमा हास आउँछ र यो रक्तअल्पताको पनि एक प्रमुख कारण हो ।

भ्रूणपखाला: स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयका अनुसार बालबालिकाहरूको मृत्यु हुनु वा रोग लाग्नुको एउटा प्रमुख कारण भ्रूणपखाला हो । त्यसै गरी शिक्षा विभाग र युनिसेफ (२०१३)को अध्ययन अनुसार किशोरीहरूले विद्यालय छोड्नुको प्रमुख कारण महिनावारी भएको बेला सरसफाइ गर्न नपाउनु रहेको छ । सन् २००२ मा शिक्षा विभाग र युनिसेफले दोलखा, डोटी र सुनसरीमा गरेको अध्ययनले प्रायः विद्यालयहरूमा विद्यालय खानेपानी, सरसफाई तथा स्वच्छता (WASH) को सुविधामा कमी देखाएको छ । उक्त अध्ययनमा ८.८% विद्यालयमा मात्र बालमैत्री rWASHको सुविधा भएको देखाएको छ । सिराहा, कञ्चनपुर र कैलाली जिल्लामा गरेको आधारभूत अध्ययनले ३६% विद्यालयहरूमा छात्रा र छात्रको अलग-अलग शौचालय भएको देखाइएको छ र केही विद्यालयहरूमा मात्र फोहोर व्यवस्थापन गर्ने प्रणाली अपनाएको पाइयो । ३८% विद्यार्थीहरूले चर्पी गएपछि साबुन पानीले हात धुने गरेका र ४४% विद्यालयहरूमा श्वच्छ खानेपानीको व्यवस्था भएको पाइएको छ ।

दाँत सम्बन्धी स्याहार: ५-६ वर्षका बालबालिकाहरूमध्ये ५८% मा दाँतको समस्या भएको राष्ट्रिय पाथफाइन्डर सर्भे २००४ ले देखाएको छ । विद्यालयका किशोरकिशोरीहरू दाँतको समस्याले गर्दा खाना खान नसक्ने, बोल्न नसक्नाले विद्यालयमा अनुपस्थित हुने गर्दछन् । विभिन्न अध्ययन अनुसार नेपालमा ५-६ वर्षका विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरूको दाँतको स्याहार विश्वको लक्ष्य भन्दा ५०% ले कम भएको पाइएको छ ।

३. प्रारम्भिक नीति

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार नेपालको कुल जनसंख्याको ४१% विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरू छन्। शिक्षा विभागको २०७० को शैक्षिक तथ्यांक अनुसार प्राथमिक तहमा ९६.३% विद्यार्थीहरू भर्ना भएका छन्। नेपाल सरकारले विद्यालय स्वास्थ्यलाई जनस्वास्थ्यको एक महत्वपूर्ण अंगको रूपमा लिएको छ। यसैगरी, विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण राष्ट्रिय रणनीति सन् २००६, विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२००९-२०१५), बालमैत्री विद्यालय प्रारूप २०१०, सरसफाई गुरु योजना २०११, बहुक्षेत्रीय पोषण योजना २०१३-१७ जस्ता राष्ट्रियस्तरमा तयार पारिएका दस्तावेजहरूमा विद्यालयका बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य र शिक्षाको वर्तमान स्थितिमा सुधार गर्ने राष्ट्रिय लक्ष्यहरू निर्धारण गरिएको छ। विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम विद्यालयस्तरमा कार्यान्वयनको लागि विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रमको आधारभूत प्याकेज तयार पारिएको छ। यो प्याकेज विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण राष्ट्रिय रणनीति २००६मा आधारित छ। यस प्याकेजमा विद्यालयमा आधारित स्वास्थ्य तथा पोषण सेवा, स्वस्थकर विद्यालय वातावरण, सरसफाई र पोषण शिक्षा जस्ता विषयहरू समावेश गरिएको छ।

तल उल्लेखित चार रणनीतिक उद्देश्यका आधारमा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण आधारभूत प्याकेज कार्यान्वयन गर्न दुबै स्वास्थ्य तथा जनसंख्या र शिक्षा मन्त्रालय सहमत भई सन् २००८ मा चार वर्षे संयुक्त कार्ययोजना अनुमोदन गरेका थिए।

१: विद्यार्थीहरूबाटै उनीहरूको स्वास्थ्य र पोषण सेवामा सुधार गर्ने,

२: विद्यालयको वातावरणलाई स्वस्थकर बनाउन सुधार गर्ने,

३: स्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी बानीबेहोरामा सुधार गर्ने,

४: सामुदायिक सहयोग प्रणाली र नीतिगत वातावरण सुधार तथा सुदृढ गर्ने।

विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषणको नमूना कार्यक्रममा विद्यालयमा आधारित स्वास्थ्य तथा पोषण सेवाको सुधारात्मक प्रयोग, सुरक्षित पानी तथा सरसफाई र सीपमूलक स्वास्थ्य शिक्षा, समुदायस्तरमा सहयोग तथा नीतिगत वातावरणको सुधार जस्ता तत्वहरू उल्लेख गरिएका छन्।

४. राष्ट्रिय संयुक्त कार्ययोजना

शिक्षा मन्त्रालय/शिक्षा विभाग र स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय/स्वास्थ्य सेवा विभाग का विभिन्न पदाधिकारीहरूको सहभागितामा यो संयुक्त कार्ययोजना तयार पारिएको हो।

विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण राष्ट्रिय रणनीति २००६ को आधारमा बालबालिकाहरूलाई स्वास्थ्य सम्बन्धी ज्ञान र सीप विकास गर्नुका साथै न्यूनतम स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने उद्देश्यले यो कार्ययोजना तयार गरिएको हो। यो कार्ययोजना विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने मूल दस्तावेजका रूपमा विकास गरिएको छ। यसले विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रमलाई मूल प्रवाहीकरण गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

विद्यालय उमेरका बालबालिकाहरूमा बालरोगको समस्या उच्च रूपमा पाइएको छ। ती समस्याहरू विषेश गरी जुकाको संक्रमण, स्वास्थ्य, पोषण एवं सरसफाईबारे जानकारी नहुनु, Water Sanitation and Hygiene (WASH) सेवामा कमी, दिवा खाजा कार्यक्रमको सिमितता एवं स्वास्थ्य, सरसफाई तथा पोषण जस्ता विषयहरू विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रममा समावेश भए तापनि सो को अभ्यासमा कमी हुनु जस्ता मुख्य समस्याहरू पहिचान गरिएको छ।

यसै सन्दर्भमा पहिलो संयुक्तकार्ययोजना सन् २००८ मा विकास गरिएको थियो । स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय र शिक्षा मन्त्रालयको संयुक्त प्रयास तथा जाइकाको प्राविधिक सहयोगमा स्याडजा र सिन्धुपाल्चोक जिल्लाका १,११३ सामुदायिकविद्यालयहरूमा ४ वर्षको परिक्षण कार्यक्रम संचालन गरिएको थियो । यस कार्यक्रमको लक्षित समूह औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षामा सामेल भएका विद्यालय तहका बालबालिकाहरू हुन् । शिक्षा मन्त्रालय/शिक्षा विभाग रस्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय/स्वास्थ्य सेवा विभागले संयुक्तरूपमा तयार पारेको आधारभुत कार्यक्रम (प्याकेज) Save the Children International (SCI) को सहयोगमा कपिलवस्तु, प्यूठान र सिराहा जिल्लाका १४५१ वटा सामुदायिकविद्यालयहरूमा २०१२ बाट संचालन गरिएको छ ।

सन् २०१२ मा जाइकाको सहयोगमा स्याडजा र सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा संचालित कार्यक्रमको अन्तिम मूल्याङ्कन अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार स्वास्थ्यसंग सम्बन्धित व्यवहारहरूमा सकारात्मक परिवर्तन भएको र जुकाको संक्रमण घटेको देखाएको छ। दुबै मन्त्रालयहरूले विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम कार्यान्वयनलाई सुदृढ गर्न आवश्यक भएको कुरामा जोड दिएको छ । मध्यावधि समीक्षा (डिसेम्बर २०१०) ले विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम दीगो राख्न र विस्तार गर्न राष्ट्रिय योजना आयोग र संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको समेत संलग्नता हुनुपर्ने कुरा सिफारिस गरेको छ । सीमित श्रोत र साधनले गर्दा सबै तहमा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम प्रभावकारी ढंगबाट कार्यान्वयन गर्न चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

यसै सन्दर्भमा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम विस्तार र बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य अवस्थामा सुधार गर्न सबै बालबालिकाहरूले उचित अवसर पाएको सुनिश्चित गर्न विगतका कार्यक्रमको समीक्षाका साथै आगामी ५ वर्षको लागि संयुक्त कार्ययोजनाको विकास गरिएको छ । संयुक्त कार्ययोजनामा दुबै मन्त्रालयहरू र सम्बन्धित साभेदार संस्थाहरूका स्रोत र प्रयासहरू एकीकृत रूपमा अगाडि बढाउनु पर्ने कुरामा जोड दिइएको छ । यो एकीकृतकार्ययोजना शिक्षा र स्वास्थ्यका लक्ष्यहरू पुरा गर्ने महत्वपूर्ण माध्यमको रूपमा रहेको छ ।

सन् २००८ मा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण परियोजना परिक्षण कार्यक्रमको रूपमा सञ्चालन भए पश्चात निम्नलिखित कार्यक्रम/क्रियाकलापहरू पहिचान गरिएका छन् ।

रणनीतिक उद्देश्य नं. १: विद्यार्थीहरूबाटै उनीहरूको स्वास्थ्य र पोषण सेवामा सुधार गर्ने,

यस रणनीतिक उद्देश्य पुरा गर्नका लागि निम्नलिखितकार्यक्रम/ क्रियाकलापहरू निर्धारण गरिएका छन् ।

क. जुका नियन्त्रण कार्यक्रम

- जुका नियन्त्रण कार्यक्रम सम्बन्धी अनुगमन
- प्रभाव अध्ययन (Impact study)
- स्वास्थ्य सेवा विभाग, व्यवस्थापन महाशाखामा सूचना संकलन प्रणालीको सुदृढीकरण
- प्रतिनिधिमूलक राष्ट्रिय व्यापकता अध्ययन (National representative Prevalence study)
- स्वास्थ्य सम्बन्धी सचेतना अभियान
- कार्यक्रम कार्यान्वयन संयन्त्र परिचालन
- राष्ट्रिय जुका नियन्त्रण कार्यक्रम निर्देशिका/तालिम निर्देशिकाको विकास
- स्वास्थ्य कार्यकर्ताहरूको उपस्थितिमा जुकाको औषधी वितरण गर्ने । जुकाको औषधी वितरण गर्नु अगाडि शिक्षकहरूलाई तालिम दिने र अभिमुखीकरण गर्ने ।

ख. प्राथमिक उपचार बाक्स वितरण कार्यक्रम

- समयमा नै औषधी खरिद तथा सोधभर्ना प्रणालीको विकास गर्ने
- विद्यालयमा निशुल्क उपलब्ध हुनसक्ने औषधीहरूको सोधभर्ना तथा लागत अनुमान गर्ने
- औषधीको प्रयोग र सोधभर्ना बारे रिपोर्टिङ गर्ने

ग. वार्षिक शारीरिक जाँच तथासिफारीस (Referral)सेवा

- विद्यालयमा वार्षिक रूपमा सामान्य शारीरिक जाच गर्न आवश्यक उपकरणको व्यवस्था गर्ने
- उचित अभिलेखन र प्रतिवेदन
- सम्बद्ध शिक्षकहरूलाई तालिम र अभिमुखीकरण
- विद्यालयबाट स्थानीय स्वास्थ्य संस्थाहरूमा सिफारीस (Referral) भएका विद्यार्थीहरूलाई सेवा

घ. दिवा खाजा कार्यक्रम

- विद्यालयमा नै दिवाखाजा तयार गरी खुवाउने व्यवस्था गर्ने र विद्यालयलाई दिवा खाजाका लागि रकम उपलब्ध गराउने वा बालबालिकाहरूलाई घरबाट खाजा ल्याउन प्रोत्साहन गर्ने जस्ता उपयुक्त मोडल लागु गर्ने (cash, kind, tiffin box model etc) ।
- स्थानीय उत्पादनमा आधारित खानाहरूलाईकसरी पोषणयुक्त बनाउने र प्रकारमा केन्द्रित निर्देशिकाको विकास ।
- दिवा खाजा कार्यक्रमको अभिलेखन र प्रतिवेदनसंयन्त्रको स्थापना र विकास

ङ. आइरन चक्की वितरण

- आइरन चक्की वितरणका लागि राष्ट्रिय निर्देशिकाको विकास ।

रणनीतिक उद्देश्य नं. २: विद्यालयको वातावरणलाई स्वस्थकर बनाउन सुधार गर्ने,

यस रणनीतिक उद्देश्य पुरा गर्नका लागि निम्नलिखित कार्यक्रम/ क्रियाकलापहरू निर्धारण गरिएका छन् ।

- विद्यालयहरूको भौतिक विकासमा शिक्षा विभागको निर्माण सम्बन्धीनिर्देशिकाको कार्यान्वयन ।(भवन, शौचालय, खाने पानीको निर्माण, मर्मत तथा सम्भार आदि कार्यमा) ।
- खाने पानी तथा सरसफाइ विभाग र शिक्षा विभाग बीच सम्बन्ध सुदृढीकरण ।
- शौचालय वा खानेपानी निर्माणमा विनियोजन भएको बजेटको ५-१०% बजेट रकमबाट निर्माण, मर्मत र प्रयोगसम्बन्धी चेतनामूलक कार्यक्रम संचालन गर्ने ।

रणनीतिक उद्देश्य नं. ३: स्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी बानी व्यवहारमा सुधार गर्ने,

यस रणनीतिक उद्देश्य पुरा गर्नका लागि निम्नलिखित कार्यक्रम/ क्रियाकलापहरू निर्धारण गरिएका छन् ।

क. विद्यालय तहका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकहरूमा सीपमा आधारित स्वास्थ्य, सरसफाइ र पोषण सम्बन्धी अभ्यासमा जोड दिने र आवश्यकता अनुसारका विषयवस्तुहरू परिमार्जनका क्रममा थप गर्ने ।

ख. विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण सप्ताह मनाउन निर्देशिकाको परिमार्जन र वितरण ।

ग. बालक्लब परिचालन कार्यविधि विकास र कार्यान्वयन ।

घ. विद्यार्थी हाजिरीपुस्तिका तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी दैनिक एवम् साप्ताहिक जाँचका सूचीहरूको कार्यान्वयन तथा अनुगमन

ङ विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रमहरूको प्रचार प्रसार ।

रणनीतिक उद्देश्य नं. ४:सामुदायिक सहयोग प्रणाली र नीतिगत वातावरण सुधार तथा सुदृढ गर्ने ।

यस रणनीतिक उद्देश्य पुरा गर्नका लागि निम्नलिखित कार्यक्रम/ क्रियाकलापहरू निर्धारण गरिएका छन् ।

क. रणनीतिमा उल्लेख भएका कार्यक्रमसंग सम्बन्धित निकाय राष्ट्रिय योजना आयोगदेखि स्थानीय निकायसम्मको भूमिका र जिम्मेवारी समावेश गर्ने लगायत कार्यका लागि विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण रणनीति २००६लाई संशोधन तथा परिमार्जन गर्ने ।

ख. विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्न आधारभूत तालिम प्याकेजको निर्माण गर्ने ।

ग. विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम प्याकेजलाई समायानुकूल परिमार्जन र कार्यान्वयन गर्दै जाने ।

माथि उल्लेखित कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्दा सिमान्तकृत तथापछाडि परेका वर्गहरू, भौगोलिक विकटता भएका क्षेत्रहरू, विद्यालय छोड्ने दर बढी भएका र विद्यालयमा कम विद्यार्थीहरू भर्ना भएका क्षेत्रहरूलाई मध्यनजर गरी प्राथमिकताको आधारमा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण आधारभूत प्याकेजमा तोकिएको सबै क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन गरिने छ ।

संयुक्त कार्ययोजना (२०७१/७२-२०७५/७६)

यो कार्ययोजना अनुसार यसमा उल्लेख भएका क्रियाकलापहरूलाई स्वास्थ्य सेवा विभाग र शिक्षा विभागमार्फत कार्यान्वयन गरिने छ । विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण आधारभूत तालिम प्याकेजर अतिरिक्त तालिम प्याकेज तयार गरी चरणबद्ध रूपमा सबै जिल्लामा कार्यान्वयन तथा विस्तार गरिने छ । आ. व.२०७५/७६ सम्ममा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम७५ वटै जिल्लाका सबै विद्यालयहरूमा कार्यान्वयन गरिनेछ ।

संयुक्तकार्ययोजना देशभरका विद्यालयस्तर सम्म कार्यान्वयन गर्न दुवै मन्त्रालय र सम्बन्धित सरोकारवालाहरू लगायत विद्यालयस्वास्थ्य तथा पोषण संजाल सहित एकीकृत प्रयास,साधन र श्रोतमा समन्वय गरी सञ्चालन गरिने छ । यस कार्ययोजनामा कार्यक्रम कार्यान्वयनको प्रत्येक क्रियाकलाप, संघ सस्थाको भूमिका, जिम्मेवारी, समन्वय, लागत बजेट एवं समयावधि जस्ता कुराहरू पनि समावेश गरिएको छ ।

यो कार्ययोजनाले विद्यालयको अगुवाइमा सरसफाइ कार्यक्रम(School Led Total Sanitation), खुला दिसा मुक्त क्षेत्र घोषणा जस्ता क्रियाकलापहरूलाई समेतसहयोग पुऱ्याउने छ । त्यसै गरी विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रममा सक्रिय सहभागिता र निरन्तर सहयोग एवं स्थायित्वको लागि स्थानीय सरकारको सहभागिता र विद्यालयको स्वामित्व लगायत विद्यालय व्यवस्थापन समितिको भूमिका सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरिएकोछ ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रमलाईसमेत मध्यनजर गरी सम्बन्धित विषयका पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरू परिमार्जन गर्ने क्रममा परिमार्जन गर्नेछ ।विद्यार्थीहरूलाई यस बारे सिकाउन शिक्षामा

आधारित जीवन उपयोगी सीप सम्बन्धी पाठ्यक्रमको विकासजस्ता क्रियाकलापहरू यस कार्ययोजनामा सुनिश्चित गरिएको छ । प्राथमिक उपचार बाकस, जुकाको औषधी तथा आइरन चक्की वितरण कार्यक्रम सम्बन्धी शोधभर्ना जस्ता कार्यक्रम गर्दा आइपर्ने समस्याहरू बारे पनि यस योजनाले सम्बोधन गरेकोछ । साथै विद्यालयमा चर्पी निर्माण तथा हात धुने सुविधाको विषयमा समेत यस कार्ययोजनामा सम्बोधन भएको छ ।

४.१ लक्ष्य

विद्यालयका बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक तथा शैक्षिकस्तर विकास गर्ने कुरामा सघाउ पुऱ्याउनेछ ।

४.२ उद्देश्य

यस विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रमले राष्ट्रिय रणनीतिको चार रणनीतिक उद्देश्य पूरा गर्न सहयोग गर्नेछ ।

- १:विद्यार्थीहरूबाटै उनीहरूको स्वास्थ्य र पोषण सेवामा सुधार गर्ने,
- २:विद्यालयको वातावरणलाई स्वस्थकर बनाउन सुधार गर्ने,
- ३:स्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी बानीव्यवहारमा सुधार गर्ने,
- ४:सामुदायिक सहयोग प्रणाली र नीतिगत वातावरण सुधार तथा सुदृढ गर्ने ।

४.३ विशिष्टउद्देश्य

विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रममा निम्न अनुसार विशिष्ट उद्देश्य समावेश गरिएको छ ।

विशिष्ट उद्देश्यहरू

- विद्यालयमा स्वास्थ्य पोषण, दृष्टि, दाँत तथा कानको अवस्था बारे स्वास्थ्य परिक्षण गर्न क्षमता विकास गर्ने ।
- जुकाको औषधी तथा आइरन चक्की खाने विद्यार्थीको संख्या वृद्धि गर्ने ।
- विद्यालयमा प्राथमिक उपचार सामग्री उपलब्ध गराई प्राथमिक उपचार स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने ।
- विद्यालयमा पोषणयुक्त दिवा खाजाको प्रवर्धन गर्ने ।
- शौचालय तथा हात धुने सुविधायुक्त विद्यालयको संख्यामा वृद्धि गर्ने ।
- विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण सम्बद्ध शिक्षकको विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण सेवा प्रदान गर्न क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
- विद्यार्थीहरूकोविद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण सम्बन्धी स्वास्थ्य व्यवहार परिवर्तन गर्न प्रवर्धन गर्ने ।
- विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम विद्यालयको विद्यालय सुधार योजना/ वार्षिक कार्य योजनामा समावेश गर्ने

४.४ मार्गदर्शित सिद्धान्त

यससंयुक्त कार्ययोजनालाई विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय रूपमा प्रतिपादन भएका दस्तावेजले मार्गदर्शन गरेको छ ।प्रभावकारी विद्यालय स्वास्थ्यका लागि स्रोत र साधनहरूमा(FRESH approach),जोड दिएको छ ।विश्व स्वास्थ्य संगठन स्वास्थ्य विद्यालय प्रवर्द्धन, विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण राष्ट्रिय रणनीति २००६, विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम, २००९-२०१५ स्वास्थ्य तथा पोषण आधारभूत प्याकेज,विद्यालय क्षेत्र सुधार योजनालेसबै

विद्यालयहरूको न्यूनतम अवस्थाको पहिचान गरी ती न्यूनतम अवस्थाहरूमा विद्यालय भवन, पर्याप्त रूपमा कक्षा कोठाको व्यवस्था, छात्र र छात्राको छुट्टा छुट्टै शौचालयको व्यवस्था, खाने पानीको व्यवस्था र खेल मैदान हुनु पर्दछ ।

संयुक्तकार्ययोजना विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण राष्ट्रिय रणनीति २००६ अनुसार विकास गरिएको न्यूनतम प्याकेजको आधारमा निर्दिष्ट छ । विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण रणनीति विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषणसंग सम्बन्धित गतिविधिहरू अनुसार मार्गदर्शित छ ।

४.५. प्राथमिक कार्य क्षेत्र

संयुक्तकार्ययोजनामा निम्न लिखित आधारभूत कार्य क्षेत्र समावेश गरिएको छ ।

कृयाकलापः

विशेष उद्देश्यहरुः

रणनीतिक उद्देश्य १: विद्यार्थीहरुबाटै उनीहरुको स्वास्थ्य र पोषण स्थितिमा सुधार गर्ने	१. प्राथमिक तहमा वार्षिक रूपमा शारीरिक जाँच क) उचाई र तौल नाप ख) श्रवण ग) दृष्टि घ) दाँको परीक्षण
	२. ७५ वटै जिल्लाका सामुदायिक तथा संस्थागतविद्यालयमा पढ्ने १ देखि १० कक्षासम्मका बालबालिकाहरुलाई अर्ध-वार्षिक रूपमा जुकाको औषधी वितरण कार्यक्रम
	३. प्राथमिक तहका बालबालिकाहरुलाई प्राथमिक उपचार बाकस सम्बन्धी सोधभर्ना तथा दुरुस्त राख्ने प्रणाली कार्यक्रम ।
	४. ६-१० कक्षासम्मका विद्यालयका किशोरीहरुलाई आइरन चक्की वितरण कार्यक्रम
	५. दिवा खाजा कार्यक्रममा उल्लेख भएको (नगद, वस्तुगत सहयोग र टिफिन बक्स मोडेल)
रणनीतिक उद्देश्य २: विद्यालयको वातावरणलाई स्वस्थकर बनाउन सुधार गर्ने	१. शिक्षा विभागको निर्देशिका, डिजाइन, नक्सा, नर्म्सअनुसार खाने पानी धारा तथा शौचालय निर्माण/मर्मत/सम्भार
	२. विद्यालयमा बाल मैत्रीपूर्ण फर्निचर एवं कक्षाकोठा र उचित हावा तथा प्रकाशको व्यवस्था जस्ता सुविधाको निर्माण तथा मर्मत
	३. हात धुन साबुन पानीको सुविधा हनु पर्ने
	४. विद्यालयका शिक्षकहरुलाई स्वास्थ्य पोषण सम्बन्धी अभिमुखीकरण कार्यक्रम ।
रणनीतिक उद्देश्य ३: स्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी बानीव्यवहारमा सुधार गर्ने	१. विद्यालय सूची जाँच र हाजिरी पुस्तिका
	२. बालक्लव परिचालन गर्ने
	३. विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम सम्बन्धी शैक्षिक शिक्षा संचार/व्यवहार परिवर्तन संचार (IEC/BCC)
	४. विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण सप्ताह
	५. विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण सीपमा आधारित शिक्षा

रणनीतिक उद्देश्य ४: सामुदायिक सहयोग प्रणाली र नीतिगत वातावरण सुधार तथा सुदृढ गर्ने	१. राष्ट्रिय नीतिहरूमा समावेश गर्ने राष्ट्रिय योजना आयोग, संघिय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय, कृषि विकास मन्त्रालय, महिला तथा बालबालिका मन्त्रालय र अन्य सम्बन्धित मन्त्रालयहरू बीच समन्वय प्रणालीको सुदृढीकरण गर्ने
	२. केन्द्र र जिल्ला तहमा स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय र शिक्षा मन्त्रालयमा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रमलाई संस्थागत गर्ने
	३. विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषणको कानूनी संरचना स्थापना गर्ने

५. कार्यान्वयन प्याकेज

५.१ न्यूनतम प्याकेज

विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रमको न्यूनतम प्याकेज विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण राष्ट्रिय रणनीति २००६ मा आधारित छ । आधारभूत प्याकेजमा समावेश भएका क्रियाकलाप बहेक अन्य आवश्यक गतिविधि र क्रियाकलापहरू संचालन गर्न र विद्यालयका बालबालिकाको स्वास्थ्यको संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्न नेपाल सरकार, स्थानिय निकाय र समुदायद्वारा उपलब्ध स्थानीय साधनश्रोतको अधिकतम उपयोग गरी विद्यालय तहमा प्रभावकारिरूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ ।

विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण न्यूनतम प्याकेजले तल उल्लेखित कुराहरूलाई समेटेको छ :

- १) वार्षिक स्वास्थ्य जाँच
- २) कक्षा १देखि १० सम्मका विद्यालय बालबालिकाहरूलाई वर्षमा दुई पटक जुकाको औषधी वितरण
- ३) सामुदायिक विद्यालयका प्राथमिक तहमा प्राथमिक उपचार बाकसको प्रावधान र औषधीको शोधभर्ना
- ४) कक्षा ६ देखि १० सम्मका विद्यालयमा अध्ययनरत किशोरीहरूलाई आइरन चक्की वितरण
- ५) साबुन पानीले हात धुने व्यवस्थाको प्रावधान
- ६) प्रत्येक विद्यालयहरूमा शौचालयको व्यवस्था
- ७) सबै विद्यालयहरूले नयाँ विद्यार्थी हाजिरी रजिष्टरको प्रयोग
- ८) वि.व्य.स.मा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण सम्बन्धी क्रियाकलापको सुदृढीकरण
- ९) बालकलव परिचालन

(२०७१/७२-२०७५/७६)संयुक्तकार्ययोजनाले विद्यालयमा गर्न सकिने खालका क्रियाकलापहरू समावेश गरेको छ र विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम संचालन भएका जिल्लाहरूमा “पूर्ण सेवा हस्तान्तरण प्याकेज” सिफारिस गरेको छ । तर, जिल्लाको सन्दर्भमा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण राष्ट्रिय रणनीति २००६ अनुसार उपलब्ध साधन र श्रोतको आधारमा अतिरिक्त प्याकेज कार्यान्वयन गर्न सकिने छ ।

स्वास्थ्य सेवा विभाग/बाल स्वास्थ्य महाशाखाले विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण न्यूनतम प्याकेज जम्मा ५२ वटा जिल्लाहरूमा संचालन गरिसकेको छ । ती ५२ जिल्लाहरूमा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रमको न्यूनतम प्याकेजका क्रियाकलापहरूलाई पुःनताजगी तालिम प्रदान गरी सुदृढीकरण गरिने छ । बाँकी २३ जिल्लामा आ.व. २०७५/७६ सम्ममा लागू गरिने छ । यो कार्यक्रम आ.व. २०७५/७६ सम्म मुलुकका ७५ वटै जिल्लाका सबै विद्यालयमा विस्तार गरिने छ ।

वि.स्वा.पो. कार्यक्रम	जिल्ला विस्तार गर्ने योजना				
	२०७१-७२	२०७२-७३	२०७३-७४	२०७४-७५	२०७५-७६
वि.स्वा.पो. कार्यक्रम सुदृढीकरण (पुनः ताजगी)	३	११	१३	१३	१२
वि.स्वा.पो. कार्यक्रम विस्तार	८	४	४	४	३

विद्यालयस्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम कार्यान्वयन ढाँचा

कार्यान्वयन तह	संस्थागत स्वरूप	जिम्मेवार निकाय	जिम्मेवार
राष्ट्रियस्तर	राष्ट्रिय विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण सल्लाहकार समिति	स्वास्थ्य सेवा विभाग, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय शिक्षा विभाग, शिक्षा मन्त्रालय	आवश्यकता अनुसार विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण रणनीति र कार्यान्वयन निर्देशिका समीक्षा तथा पुनरावलोकन गर्ने, श्रोत परिचालन गर्ने, जिल्ला स्तरीय विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण समितिको अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने ।
क्षेत्रीयस्तर	क्षेत्रीय विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण समिति	क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय, क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय	विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम सम्बन्धी अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण सल्लाह र राय सुभावर निर्देशन दिने ।
जिल्लास्तर	जिल्ला विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण समन्वय समिति	जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, जिल्ला शिक्षा कार्यालय	राष्ट्रिय विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण सल्लाहकार समितिको निर्देशन अनुसार श्रोत परिचालन अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने ।
समुदाय, विद्यालयस्तर	विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण समिति	स्वास्थ्य/उप स्वास्थ्य चौकी, श्रोतकेन्द्र, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक संघ	विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण क्रियाकलाप संचालन स्थानीय श्रोत साधन परिचालन विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रमविद्यालय सुधार योजनामा समावेश गर्ने ।

समन्वय र सहकार्य

संयुक्तकार्ययोजनाका क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन गर्न शिक्षा विभाग र स्वास्थ्य सेवा विभागले संघिय मामिला तथा स्थानिय विकास मन्त्रालय, कृषि विकास मन्त्रालय, शहरी विकास मन्त्रालय र महिला तथा बालबालिका मन्त्रालयहरू बीच सहकार्य एवंप्राविधिक सहयोग तथा समन्वयको लागि संयुक्त कार्य गरिनेछ । शिक्षा विभाग र स्वास्थ्य सेवा विभाग यी दुबै निकायले सरकारवाला तथा सहयोगी संघ संस्थाहरूसंगको सहकार्यमा प्रविधिक तथा आर्थिक सहयोग जुटाउनको लागि पनि संयुक्त रूपमा कार्य गर्नेछन् ।

६. अनुगमन तथा मूल्यांकन

शिक्षा विभाग र स्वास्थ्य सेवा विभागले संयुक्तकार्ययोजना मार्फत गरिने क्रियाकलापहरू अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सम्बन्धी योजनाको लागि विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण रणनीति अनुसार क्रियाकलापहरू विकास गरिनेछ । प्रत्येकरणनीतिक उद्देश्यको प्रस्तावित सूचकM and E planमा आधारित हुन्छ । M&E planविकास गर्ने समयमा सम्बन्धित सरोकारवाला लागयत केन्द्र, क्षेत्र, जिल्ला, विद्यालय स्तरबाट सहभागी गराइनेछ । शिक्षा विभाग र स्वास्थ्य सेवा विभागले कार्यक्रमको विस्तार र M&E frameworkको नतिजा बारे नीति, निर्देशिका, आपूर्ति तथा व्यवस्था इत्यादि सम्बन्धी निर्देशन दिनेछ । अनुगमनको नतिजाबाट रणनीतिक उद्देश्य प्राप्त गर्ने जिल्लालाई समेत अनुगमन तथा मूल्यांकनको कार्यमा सहभागी गराइनेछ ।

प्रत्येक जिल्लाका विद्यालयहरूमा सुपरिवेक्षणको लागि शिक्षा विभाग र स्वास्थ्य सेवा विभागले विद्यालय संचालन कार्ययोजना संयुक्त रूपमा (School operating calendar)तयार गरिनेछ र सम्बन्धीत सरोकारवालाहरूको सहभागितामा नियमित अनुगमन भेटघाट गरी सम्बन्ध (supportive monitoring visit)स्थापना गरिनेछ ।

७. JAP Matrix

रणनीतिक उद्देश्य १: विद्यार्थीहरूबाटै उनीहरूको स्वास्थ्य र पोषण सेवामा सुधार गर्न

क्र.सं.	क्रियाकलाप	समयावधि	जिम्मेवारी (उल्लेख गर्नुहोस)	बजेट श्रोत	प्राविधिक सहयोग	समन्वय गर्ने संस्था	प्रस्तावित बजेट (ने.रु)	कैफियत
क. सीपमूलक क्षमता विकास:								
विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण आधारभूत प्याकेज (३ दिने तालिम)								
१	विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण आधारभूत प्याकेज तालिम निर्देशिकाको समीक्षा	२०७१/७२	स्वास्थ्य सेवा विभाग, शिक्षा विभाग	सेभ द चिल्ड्रेन	वि.स्वा.पो संजाल	स्वा.म, स्वा.से.वि. / शि.वि./शि.मं.	३०००००	वि.स्वा.पो.न्यूनतम प्याकेज निर्देशिकाको आधारमा कार्यान्वयन पुस्तिकाको क्रियाकलापहरू समीक्षा गर्ने (उदाहरणको लागि जुका कार्यक्रम)
२	विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण आधारभूत प्याकेज तालिम: केन्द्रीय तह/क्षेत्रीय तह प्रशिक्षक प्रशिक्षण-३ दिने तालिम निर्देशिका, जिल्ला स्तरीय-३ दिने तालिम निर्देशिका विद्यालयस्तरीय ३ दिने निर्देशिका विकास	२०७१/७२-२०७६/७७	स्वास्थ्य सेवा विभाग/ शिक्षा विभाग			जि.स्वा.का, जि.शि.का	९७७२३००	क्यासकेड मोडलमा तालिम संचालन जिल्ला स्तरीय प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम क्षेत्रीय स्तरीय प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम अनसाइट प्रशिक्षण-विद्यालय स्तरीय तालिमको समयमा
३	केन्द्रस्तरीय प्रशिक्षक प्रशिक्षण/क्षेत्रीय स्तरीय अभिमुखीकरण/शैक्षिक तालिम केन्द्रबाट	२०७१/७२	शिक्षा विभाग /NCED	स्वा.मन्त्रालय पुल बजेट	स्वा.से.वि./रा.ता.के	वि.स्वा.पो.सं	५००००००	क्षेत्रीय स्तरीय प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम, शैक्षिक तालिम केन्द्र
४	जि.शि.अ./वि.नि./श्रोतव्यक्ति/जि.स्वा.का.का स्वास्थ्यकमीहरूका लागि क्षेत्र/ शैक्षिक तालिम केन्द्र स्तरीय प्रशिक्षक प्रशिक्षण/अभिमुखीकरण	आ.व २०७१/७२	शिक्षा विभाग /NCED	स्वा.ज.म. पुल बजेट	स्वा.से.वि./रा.ता.के	वि.स्वा.पो.सं		जि.शि.का., वि.नि., श्रो.व्य.

५	जिल्ला स्तरीय/श्रोतकेन्द्र स्तरीय तालिम (३ दिने तालिम कार्यशाला गोष्ठी र ३दिन विद्यालयमा आधारित कृयाकलाप)	आ.व २०७१/७२	जि.स्वा.का./ जि.शि.का.	स्वा.मन्त्रालय पुल बजेड	स्वा.से.वि ./रा.ता. के	वि.स्वा.पो. सं	८२७२६५००	अनसाइट प्रशिक्षण-विद्यालय स्तरीय तालिम
६	पहिलो चरणको तालिम संचालन भएका जिल्लाहरूमा २ दिनको पुनर्ताजगी तालिम संचालन गर्ने	आ.व २०७१/७२- २०७५/७६	बा.स्वा.म., स्वा.से. वि./ शिक्षा विभाग			जि.स्वा.का ./ जि.शि.का.	१६५९३०२००	तालिम भइसकेको जिल्लामा पुनर्ताजगी तालिम संचालन गर्ने
ख. सेवा तथा सामान खरिद								
१	सम्बद्ध शिक्षकद्वारा प्राथमिक तहका विद्यार्थीहरूलाई शारीरिक जाँच (श्रवण, दृष्टि, मुख, उचाई र तौलको जाँच)	आ.व २०७१/७२- २०७५/७६	शिक्षा विभाग	स्वा.ज.म., EDPs	वि.स्वा. पो.सं	शि.वि./जि . शि.का.	१२८७६७९६०	वि.स्वा.पो. सप्ताह संचालनको वेला इलाका बैठकमा शिक्षकहरूको उपस्थित गराई रु २०० को दरले इलाका बैठकमा भाग लिए वापत यातायात खर्च दिइने
२	सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयहरूका १ देखि १० कक्षा सम्मका विद्यार्थीहरूलाई जुकाको औषधि खरिद	वार्षिक (चैत्र महिनामा)	स्वा.से. वि.	वस्तुगत सहयोग	विश्व स्वास्थ्य संगठन	विश्व स्वास्थ्य संगठन/ शि.वि./जि शि.का.	१६४६५२३२९	GSK को विश्व स्वास्थ्य संगठन वस्तुगत सहयोग (सन् २०१८सम्म) वार्षिक रुपमा आपूर्ति
३	सामुदायिक विद्यालयहरूका लागि प्राथमिक उपचार बाकस खरिद	वार्षिक	जि.स्वा.का.	स्वा.ज.म., EDPs		शि.वि./जि शि.का.	६०३९५८९५	वार्षिक रुपमा खरिद
४	सामुदायिक विद्यालयहरूका ६ देखि १२ कक्षासम्मका लागि आइरन ट्याब्लेट खरिद	वार्षिक	स्वा.से. वि.	स्वा.ज.म., EDPs		शि.वि./जि शि.का.	९२७५४७३०	वार्षिक रुपमा खरिद
५	स्वास्थ्यकर्मिहरू द्वारा विद्यालय स्वास्थ्य जाच कार्यक्रमको लागि वार्षिक सुपरिवेक्षण	वार्षिक (जेष्ठ)	जि.स्वा.का.	स्वा.ज.म.	जि.स्वा. का, स्वा.ज.म.	शि.वि.	५००००	वार्षिक रुपमा प्रति जिल्ला संचालन
६	सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयहरूमा कक्षा १ देखि १० सम्मका विद्यार्थीहरूलाई जुकाको	अर्ध वार्षिक (मंसिर र जेष्ठ)	जि.शि.का./श्रो .के./ विद्यालय	स्वा.ज.म.		जि.स्वा.का ./जि.शि. का./श्रो.के		अर्ध वार्षिक

	औषधी वितरण							
७	सामुदायिकविद्यालयहरूमा प्राथमिक उपचार बाकस वितरण	एक पटक	जि.स्वा.का.	स्वा.ज.म.		जि.स्वा.का ./जि.शि. का./श्रो.के		प्राथमिक उपचार बाकस तालिमको समयमा वितरण गर्ने
८	सामुदायिकविद्यालयहरूका विद्यार्थीहरू (किशोरी) लाई आइरन ट्याब्लेट वितरण	आ.व २०७१/७२- २०७५/७६	जि.शि.का./श्रो .के./ विद्यालय	स्वा.ज.म.		जि.स्वा.का ./स्वा.सं. जि.शि.का.		वि.स्वा.पो. सप्ताह संचालनको समयमा
९	प्राथमिक उपचार बाकसको खर्च भएक औषधी पूर्ती गर्न सोधभर्ना प्रणाली	आ.व २०७१/७२- २०७५/७६	वि.व्य.स./ विद्यालय	वि.व्य.स./ गा.वि.स	जि.स्वा. का	जि.स्वा.का ./स्वा.सं.		विद्यालय,वि.व्या. स. र स्थानीय निकायबाट श्रोतको जुटाउने
१०	विद्यालयहरूमा सरसफाइ सम्बन्धी प्रचार प्रसार कार्यक्रम	बार्षिक वि.स्वा.पो. सप्ताह संचालनको समय)	जि.स्वा.का., जि.शि.का	N/A	जि.स्वा. का	जि.स्वा.का ./स्वा.सं. जि.शि.का.		विद्यालयहरूमा वि.स्वा.पो. सप्ताह संचालनको समय

ग. दिवा खाजा विस्तार

१	विद्यमान दिवा खाजा निर्देशिका पुनरावलोकन	२०७१/७२, आवश्यकता अनुसार समीक्षा	शि.वि.	शि.म./ वि.खा.का	स्वा.से.वि /वि.खा. का/वि.स् वा.पो.सं	जि.स्वा.का	५,००,०००	स्थानीय स्तरमा उत्पादित पौष्टिक खाना, मात्रा, गुणस्तर, प्रकारमा आधारित पोषिलो खाना
२	वि.स्वा.पो. रणनीतिको आधारमा प्राथमिक तहका विद्यार्थीहरूलाई दिवा खाजा कार्यक्रम सम्बन्धी प्रचार प्रसार	आ.व २०७१/७२- २०७५/७६	शि.म./शि.वि.	शि.वि./ वि.खा.का		सं.मा.स्था.ि व.म/ कृ.वि.म./ रा.यो.आ. /आ.म	प्रत्येक विद्यार्थी रु.१२-१५ को दरले जम्मा २०० दिन दिने	शिक्षा र सचेताना कार्यक्रम

३	दिवा खाजा कार्यक्रम सम्बन्धी समीक्षा	आ.व २०७१/७२- २०७५/७६	शि.म.	वि.खा.का	शि.म./ स्वा.ज.म. /वि.स्वा. पो.सं	स्वा.से.वि. /सं.मा.स्था .वि.म	कार्यक्रम मोडलको समीक्षा : CASH, KINDर Tiffin box मोडेल
---	--------------------------------------	----------------------------	-------	----------	---	-------------------------------------	---

घ. अनुगमन, सुपरिवेक्षण र अनुषन्धान

१	राष्ट्रियस्तरमा माटोबाट सने जुका संक्रमण सम्बन्धीसर्भे (STH Survey)	आ.व २०७१/७२	स्वा.से.वि./बा. स्वा.म./शि.वि.	RTI/NTD	RTI/NT D	जि.स्वा.का जि.शि.का	STH सम्बन्धी तथ्यांक प्राप्त गरी लक्ष्य निर्धारण गरी STH समस्या घटाउने
२	एकीकृत सुपरिवेक्षण	वार्षिक	शि.वि., स्वा.से.वि., वि.स्वा.पो.सं	UNICEF, SCI, RTI/NTD, WFP, HKI	वि.स्वा.प पो.सं	क्षे.स्वा.नि. /क्षे.शि.नि जि.स्वा.का ./जि.शि. का.	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सुदृढिकरण र सुधार गर्ने
३	वि.स्वा.पो. प्यकेजको प्रतिवेदनहरुको सुदृढिकरण	२०७१/७२	स्वा.व्य.सु.शा./ शि.व्य.सु.शा.	स्वा.ज.म./ शि.वि.	NA	बा.स्वा.म/ शै.सा.व्य. शा.	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सम्बन्धी विकास तथा समीक्षागर्ने
४	वि.स्वा.पो. कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने जिल्लाहरुको वार्षिक कार्यशाला गोष्ठि तथा समीक्षा	वार्षिक	स्वा.से.वि.	RTI/NTD, SCI		शि.वि.	सबै तहमा सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरु समावेश गरी वि.स्वा.पो.कार्यक्रमको मूल्याङ्कन गर्ने

रणनीतिक उद्देश्य २: विद्यालयको वातावरणलाई स्वस्थकर बनाउन सुधार गर्ने

२.१ शौचालय र स्वच्छ खानेपानीको धाराको निर्माण/मर्मत तथा सम्भार

क्र. सं.	क्रियाकलाप	समयावधि	जिम्मेवारी	बजेट श्रोत	प्राविधिक सहयोग	समनवय गर्ने संस्था	प्रस्तावित बजेट	कैफियत
१	शिक्षा विभागबाट तयार पारिएको CGD (child, gender, disabled friendly design) नर्मस अनुसार निर्माण गर्ने	आ.व २०७१/७२ २०७५/७६	शि.म./शि.वि.	शि.म.	DWSS	WASHप्राविधिक समुह	नियमित बजेट	विद्यालय सरसफाइ र शौचालय भौतिक निर्माण सम्बन्धी शिक्षा विभागले तयार गरेको निर्देशिकाको पालना गर्ने
२	विद्यालय भवन निर्माण गर्दा विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना अनुसार सुरक्षित उपायहरू अपनाउने	आ.व २०७१/७२ २०७५/७६	शि.म.	नेपाल सरकार र DPS	जि.शि.का.	केन्द्रिय प्रकोप व्यवस्थापन समिति	नियमित बजेट	शिक्षा विभाग अन्तर्गत SSRP निर्देशिका पालना गर्ने
३	सफलताको लागि सूचांकहरू विद्यालयहरूमा वि.स्वा.पो.संग सम्बन्धित अनिवार्य रूपमा आवश्यक न्यूनतम स्थितिको पहिचान	आ.व २०७१/७२ २०७५/७६	शि.म.	शि.म.	DPS		नियमित बजेट	
४	विद्यालयहरूमा ३००० वटा छात्राको र ४००० वटा वातावरणीय अनुकूल शौचालयको निर्माण	आ.व २०७१/७२	शि.वि.	शि.म.	WASH प्राविधिक समुह		नियमित बजेट	

२.२ फर्निचर, कक्षाकोठा र विद्यालय भवन निर्माण तथा सम्भार

क्र. सं.	क्रियाकलाप	समयावधि	जिम्मेवारी (उल्लेख गर्नुहोस)	बजेट श्रोत	प्राविधिक सहयोग	समनवय गर्ने संस्था	प्रस्तावित बजेट (ने.रु)	कैफियत
----------	------------	---------	-------------------------------	------------	-----------------	--------------------	--------------------------	--------

१	शिक्षा विभागले विकास गरेको योजना ग्रहण गर्ने (चालु समीक्षा)	आ.व २०७१/७२	शि.म./शि.वि.	शि.म.	DWS S		नियमित बजेट	
---	---	----------------	--------------	-------	----------	--	----------------	--

रणनीतिक उद्देश्य ३: स्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी बानीबेहोरामा सुधार गर्ने

३.१: विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण आधारभूत प्याकेज: विद्यालय सूची जाच कार्यक्रम

क्र. सं.	क्रियाकलाप	समयावधि	जिम्मेवारी (उल्लेख गर्नुहोस)	बजेट श्रोत	प्राविधिक सहयोग	समन्वय गर्ने संस्था	प्रस्तावित बजेट (ने.रु)	कैफियत
१	EMIS मा विद्यालय सूची जाच र WASH को सुचांक समावेश गर्ने	आ.व २०७१/७२	शि.वि.	शि.वि.	शै.व्य.सु. .प्र	वि.स्वा.पो.सं		रेकडिड र रिपोर्टिङ सुदृढिकरण
२	तथ्यांक र प्रतिवेदन संकलन	आ.व २०७१/७२	शि.वि.	शि.वि.	शै.व्य.सु. .प्र	शै.व्य.सु.प्र		
३	विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण सम्बन्धि दैनिक एवं साप्ताहिक जाचका सूचीहरू कार्यान्वयन सम्बन्धी हाजिरी पुस्तिकाको पुनरावृत्ति/समीक्षा	आ.व २०७१/७२	DOE/REMIS	शि.वि.	शै.व्य.सु. .प्र	स्वा.से.वि		विद्यालय सूची जाच फारमहरू छापाई, वितरण तथा समीक्षा

३.२ IEC/BCC सामग्री सहित प्रचार प्रसार र बालक्लव परिचालन

१	वि.स्वा.पो. प्याकेजमा सचित्र सूचना मार्फत प्राथमिक तहका विद्यार्थीहरूलाई मुख सम्बन्धी स्वास्थ्य तथा महिनावारी सम्बन्धी IEC/BCC सामग्रीको विकास	आ.व २०७१/७२	स्वा.से.वि.	UNICEF, SCI	वि.स्वा. पो.सं	स्वा.से वि/ शि.वि.	५०००००	विद्यालय बालबालिकाहरूले प्रयोग गरिने शैक्षिक सामग्रीको विकास तथा समीक्षा
२	वि.स्वा.पो. आधारभूत प्याकेज र IEC/BCC सामग्रीको छापाई	आ.व २०७१/७२- २०७५/७६	स्वा.से.वि	UNICEF, SCI, RTI/NTD		जि.स्वा.का, जि.शि.का	२४१०६० ०	सक्रिय सहभागिताको लागि बाल क्लव परिचालन तथा विद्यालयहरूमा IEC/BCC सामग्री वितरण
३	वि.स्वा.पो. आधारभूत प्याकेज र IEC/BCC सामग्री ढुवानी तथा वितरण	प्रत्येक वर्ष	शि.वि., स्वा.से.वि	UNICEF/ SCI/ RTI/NTD		जि.स्वा.का, जि.शि.का		

रणनीतिक उद्देश्य ४: सामुदायिक सहयोग प्रणाली र नीतिगत वातावरण सुधार तथा सुदृढ गर्ने

४.१ राष्ट्रिय योजना आयोग, संघिय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय, कृषि विकास मन्त्रालय, महिला तथा बालबालिका मन्त्रालय एवं अन्य मन्त्रालयहरूका बीचको समन्वयमा सुदृढिकरण र राष्ट्रिय विकास नीतिमा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम उल्लेख गर्ने

क्र. सं.	क्रियाकलाप	समयावधि	जिम्मेवारी (उल्लेख गर्नुहोस)	बजेट श्रोत	प्राविधिक सहयोग	समन्वय गर्ने संस्था	प्रस्तावित बजेट (ने.रु)	कैफियत
१	राष्ट्रिय विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण रणनीति २००६ पुनरावलोकन	आ.व २०७२/७३	स्वा.से.वि, शि.वि.	SCI	वि.स्वा. पो.सं	सं.मा.स्था.वि.म, रा.यो.आ., वि.स्वा.पो.सं	३०००००	संघिय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, जि.वि.स., गा.वि.स. को भुमिका र जिम्मेवारी समावेश गर्न राष्ट्रिय वि.स्वा.पो. रणनीति समीक्षा
२	NPC, MoFALD, MoF, MoAD MoPPC, MoWCSWमा सम्वद्ध व्यक्ति नियुक्ति गर्न समन्वय गर्ने	आ.व २०७२/७३	रा.वि.स्वा.पो.स.स	N/A	N/A	शि.म/स्वा.ज.म	३०००००	राष्ट्रिय योजना आयोग, संघिय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, भौतिक योजना मन्त्रालय, महिला तथा बालबालिका मन्त्रालय प्रतिनिधित्व गर्न राष्ट्रिय तहको वि.स्वा.पो. समिति समीक्षा गर्ने
३	निर्देशक तहको सल्लाहाकार समितिमा चौमासिक रुपमा बैठकको व्यवस्था	२०७१/७२	शि.म. स्वा मं	शि.म., स्वा मं	शि.वि. स्वा वि	वि.स्वा.पो.सं.	२५०००	वि.स्वा.पो. कार्यक्रमको सफलता र अन्तराल विषयमा छलफल गर्ने
४	वार्षिक रुपमा वि.स्वा.पो.को नीतिगत तहमा छलफल अन्तरक्रिया र समन्वयका लागि व्यवस्था	२०७१/७२	रा.यो.आ.	रा.यो.आ.	शि.म, स्वा.ज. मसं.मा. स्था. वि.म.E DP	सबै सरोकारवाला	३०००००	

४.२ स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय र शिक्षा मन्त्रालयमा विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम सम्बन्धी सङ्गठनात्मक रूप दिने

क्र. सं.	क्रियाकलाप	समयावधि	जिम्मेवारी (उल्लेख गर्नुहोस)	बजेट श्रोत	प्राविधिक सहयोग	समन्वय गर्ने संस्था	प्रस्तावित बजेट (ने.रु)	कैफियत
१	शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभागमा वि. स्वा. पो हेर्ने छुट्टै शाखाको व्यवस्था गर्ने विध्यमान ToR नीतिमा वि.स्वा.पो. कार्यक्रम सम्बन्धि जिम्मेवारी थप्ने	आ.व २०७१/७२	शि.म./शि.वि	NA	वि.स्वा. पो.सं.	योजना महाशाखा, शि.म.		
२	शिक्षा विभागमा वि.स्वा.पो. शाखा स्थापना गरी औपचारिक कार्य थाल्ने (उक्त शाखा वि.स्वा.पा. र WASH का लागि जिम्मेवारी हुनेछ)	आ.व २०७१/७२	शि.म.	शि.म.	भ्रमक	वि.स्वा.पो.सं.		वि स् २०७१ देखि शिक्षा विभागमा वि.स्वा.पो. शाखा स्थापित भइसकेको ।
३	TPD मोडेल भित्र अलगै विद्यालय स्वास्थ्य शिक्षा प्याकेजको विकास	आ.व २०७१/७२	NCED	शि.म., EDPs	वि.स्वा. पो.सं.	स्वा.से.वि.		
४	वि.स्वा.पो.का अङ्गहरू स्वास्थ्य शिक्षामा राख्न विध्यमान पाठ्यक्रम र पाठ्य पुस्तकको समीक्षा	२०७१	CDC	शि.म., EDPs	वि.स्वा. पो.सं.	स्वा.से.वि., शि.वि.		शिक्षा विभाग र पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले मौजुदा पाठ्यक्रम र पा. पु. कोसमीक्षा अनुमगन गर्ने
५	SSRP अन्तर्गत विद्यालय सुधार योजना र वार्षिक कार्ययोजना बजेटमा वि.स्वा.पो. का कृयाकलाप समावेश भए/नभएको सुनिश्चित	आ.व २०७१/७२	शि.म./शि.वि.	शि.म., EDPs	वि.स्वा. पो.सं.	वि.स्वा.पो.सं.		वार्षिक कार्ययोजना बजेट र विद्यालय सुधार योजना माफत वि.स्वा.पो. क्रियाकलापहरूका लागि रकम जुटाउने
६	प्रभावकारी समन्वयको लागि शिक्षा मन्त्रालयमा सञ्चालक समिति सचिवालयको स्थापना	आ.व २०७१/७२	शि.म.	शि.म.	EDPs	स्वा.से.वि./शि.वि		
७	कानूनी व्यवस्थामा वि.स्वा.पो.आधारभूत प्याकेज समावेश	आ.व २०७१/७२	स्वा.ज.म./शि.म.	नेपाल सरकार	स्वा.ज. म./शि. म.	वि.स्वा.पो.सं., सम्बन्धित मन्त्रालयहरू		बाल अधिकारको रूपमा वि.स्वा.पो. आधारभूत प्याकेज पुऱ्याउन कानूनी व्यवस्थामा वि.स्वा.पो.समावेश गर्ने

References

1. Bundy D. Rethinking School Health: A Key Component of Education for All. Washington DC: World Bank Publications; 2011
2. Department Of Education, Ministry of Education. School level educational statistics of Nepal, Consolidated Report. Sanothimi, Bhaktapur: Department of Education, Ministry of Education; 2012.
3. Department of Education/UNICEF. Situation of water, sanitation and hygiene in Nepalese schools: An assessment study report submitted to Department of Education and UNICEF. Kathmandu: Department of Education/UNICEF; 2013.
4. Dixit LP, Shakya A, Shrestha M, Shrestha A. Dental caries prevalence, oral health knowledge and practice among indigenous Chepang school children of Nepal. BMC Oral Health. 2013; **13**:20
5. Ministry of Education, Nepal. School Sector Reform Plan (2009 -2015). Kathmandu, Nepal: Ministry of Education; 2009.
6. Ministry of Health and Population, Ministry of Education, Nepal. National School Health and Nutrition Strategy, Nepal. Kathmandu: Department of Health Services, Ministry of Health and Population and Department of Education, Ministry of Education; 2006.
7. Ministry of Health and Population, Ministry of Education, JICA, Nepal. School Health and Nutrition Program Facilitation Guideline. Kathmandu: Ministry of Education, Ministry of Health and Population, JICANepal; 2008.
8. Ministry of Health and Population. National Nutrition Policy and Strategy. Kathmandu, Nepal: Nutrition Section, Child Health Division, Ministry of Health and Population, Nepal; 2004.
9. Ministry of Health and Population, New Era, ICF International. Nepal Demographic and Health Survey 2011. Calverton, Maryland: Ministry of Health and Population, New Era, ICF International; 2011.
10. Ministry of Health and Population: Department of Health Services Annual Report 2069/2070 (2012/2013). Kathmandu, Nepal: Government of Nepal, Ministry of Health and Population; 2014.
11. Save The Children US. School Health and Nutrition Program Nepal: Baseline Survey, Report. Kathmandu: Save the Children US, 2005.
12. JICA. School Health and Nutrition Project: Internal Midterm Survey of Sindhupalchowk and Syangja, 2010. JICA; 2010.
13. World Health Organization (WHO). World Health Organization's Information Series on school Health. Local Action Creating Health Promoting Schools. Geneva: WHO; 2000.
14. Yee R, Mishra P: Nepal oral National Pathfinder Survey 2004. Int Dent J. 2006; 56:196-02